

злободенне для українців національне питання. Нагадавши читачам, що в Росії продовжував діяти царський указ 1876 р., який забороняв видавати пресу українською мовою, редакція наголошувала на тому, що „Селянин” друкується рідною мовою. Вона пояснювала це тим, що „партия хоче, щоб український робітничий люд пізнав своє лихо та своїх ворогів” [11].

Таким чином, аналіз матеріалів, опублікованих у газеті, дає підстави дійти висновку, що їх проблематика торкалася різноманітних аспектів життя українського селянства. Проте основну увагу видавці „Селянина” приділяли антимонархічній тематиці. Саме з поваленням російського царату вони пов'язували можливість проведення в Україні демократичних перетворень у політичній, соціально-економічній та національно-духовній сферах.

1. Ігнатенко В. *Бібліографія української преси 1816–1916*. – Х.-К., 1930.
2. Животко А. *Історія Української преси*. – Мюнхен, 1989–1990.
3. Животко А. *Історія української журналістики: Навч. посіб. для студ. вузів / Упоряд., авт. іст.-біограф. нарисів та прим. М.С. Тимошик*. – К., 1999.
4. Селянин. – 1903. – лют.
5. Селянин. – 1903. – берез.
6. Селянин. – 1904. – липн.
7. Селянин. – 1903. – квіт.
8. Селянин. – 1904. – лют.-берез.
9. *Енциклопедія Українознавства: Словникова частина / Голов. ред. В. Кубійович*. – Львів, 1993. – Т. 1.
10. Селянин. – 1904. – верес.-жовт.
11. Селянин (додаток). – 1905. – черв.

О.О. Драч

ПРИМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ В УКРАЇНІ ПЕРІОДУ РИНКОВИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ (II пол. XIX – початок XX ст.): УПОРЯДКУВАННЯ, СТАН, БУДІВНИЦТВО

Сучасна Українська держава вже п'ятнадцять років активно упроваджує ринкові реформи, спрямовані на становлення нової економічної і соціальної моделі суспільства. Цей процес стосується всіх сфер життя соціуму, у тому числі й освітньої. Становлення національної системи освіти відбувається в гострих дискусіях щодо ролі, місця загальноосвітньої школи у системі підготовки нової молодшої української генерації. Саме тому вирішення проблем фінансової підтримки і зміцнення матеріально-технічного забезпечення навчального процесу української школи ХХІ ст. тісно пов'язано з вивченням і переосмисленням найкращих надбань національного шкільництва в історичній ретроспективі. Пріоритетного значення набуває дослідження досвіду упорядкування і створення шкільних приміщень на Наддніпрянщині періоду побудови основ ринкового суспільства (другої половини XIX – початку XX ст.).

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук із питань історії української освіти дорядянського періоду, що знайшло вияв у зростанні кількості публікацій, у яких узагальнюється досвід національної шкільної системи освіти, серед яких дослідження В.С. Шандри, Н.А. Шип, О.П. Удада, В. Курило, Л. Дровозюка, Л. Корж [1]. У них із застосуванням нових методологічних підходів

проаналізовано просвітницьку діяльність земських установ, урядову політику у сфері народної освіти в Україні, склад учителів початкових шкіл. Однак, оцінюючи стан вивчення проблеми народної освіти в Україні у 1861–1917 рр. в цілому, відзначимо, що багато питань так і не знайшло поки що свого висвітлення. Зокрема, недостатньо вивченим залишається організації господарського забезпечення початкової школи, різні аспекти цієї теми аналізуються в основному на регіональному рівні.

Саме тому автор статті ставить за мету дослідити окремі аспекти організації шкільної справи: розбудову і упорядкування приміщень початкових училищ, що дозволить вивчити досвід органів місцевого самоврядування з удосконалення побудови системи початкової освіти в Україні періоду ринкових трансформацій. Об'єкт вивчення – сільські школи в Україні у II пол. XIX – на поч. XX ст., предмет – їх упорядкування, стан, будівництво.

У період суспільно-громадського піднесення кінця 50-х рр. XIX ст., коли з особливою гостротою постала проблема збільшення кількості початкових шкіл для широких верств населення, певну активність у цій справі виявило духовне відомство – Священний Синод, який зобов'язав місцеве духовенство всіма засобами сприяти успіху цієї важливої державної справи. У відповідь на це єпархії українських губерній розгорнули активну роботу. Так, пропозиції Київської духовної консисторії були спрямовані на негайну організацію шкіл у селах і містечках єпархії на кошти церкви і в церковних приміщеннях [2, 8].

Проте духовенство, зобов'язане суворими приписами відкривати школи, не завжди мало для цього необхідні засоби. Як указували самі священники (наприклад, І. Матвеев у Харківській губернії), заважала розвитку шкільної справи нестача необхідних приміщень, оскільки при церквах їх, окрім сторожок, не було, а власні житлові умови церковнослужителів часто були досить складними [3, 1–4]. Священник А. Котелевський із с. Штеповки Лебединського повіту цієї губернії повідомляв про неможливість подальшого утримання церковнопарафіяльної школи за свій рахунок через те, що місцева громада ніякої участі в її забезпеченні не брала. Церковнопарафіяльні училища часто існували тільки на папері, а якщо і діяли, то у непристосованих темних і вологих церковних сторожках [4, 904]. У Подільській губернії школи духовного відомства головним чином розташовувались у будинках священників, церковнослужителів чи селянських хатах [5, 51]. Наставниками у них були виключно місцеві священники, але через численність своїх прямих обов'язків по парафії вони часто доручали навчання пономарям і солдатам у відставці, які часто залучали дітей до виконання різних робіт [6, 13].

Новим поштовхом до розвитку шкільної справи стає земська реформа. Згідно з „Положенням про губернські та повітові земські установи” від 1 січня 1864 р., новим органам було дозволено „піклуватися про розвиток заходів народної освіти переважно в господарському напрямку”. Основою земської шкільної системи стали училища, які відкрили в попередні роки селяни. Школи ці відкривалися за власною ініціативою населення, виключно на його кошти. Стан земських шкіл до 70-х рр. XIX ст., як свідчать вивчені нами матеріали, був досить

жалюгідним. Всі вони розміщувались у селянських хатах, які часто зимою не опалювались. З метою зміцнення матеріальної бази шкіл було запроваджено посаду попечителя народних училищ. Він повинен був опікуватися всіма шкільними проблемами. Як правило, на цю посаду обирали найповажніших місцевих мешканців. До речі, в Полтавському повіті земські діячі неодноразово констатували, що в разі прихильності попечителя шкільній справі, училища набували гідного вигляду.

Найголовнішою перешкодою для розвитку шкільної справи в пореформений період залишалася непристосованість усіх училищних приміщень. Обумовлюється це тим, що обов'язок надавати приміщення для школи покладался на сільські громади. Ця справа просувалася досить повільно, бо останнім не завжди було під силу будувати спеціальні приміщення для шкіл за свій рахунок. Саме тому більшість із них розташовувалася чи у церковних сторожках, чи у зовсім непристосованих хатах, які орендувались [7, 526]. Це було характерно для всіх українських губерній.

Наприклад, більшість приміщень початкових училищ в Одеському повіті на початку 70-х рр. XIX ст., за матеріалами комісії з народної освіти, не відповідали ні педагогічним, ні гігієнічним нормам [8, 63]. Досить безрадісну картину виявив у 1886 р. огляд початкових шкіл Херсонської губернії. Звіти вчителів, а також надіслані ними плани шкільних приміщень свідчили, що більшість із них, окрім сирості, холоду, земляної підлоги, тісноти, страждали ще й від незручного розташування кімнат [9, 33]. Шкільні меблі не були пристосованими до занять. На це вказують матеріали земських досліджень шкільних приміщень у різних губерніях. Так, у Харківській губернії в середині 1880-х рр. спеціально збудованих приміщень для початкових шкіл було обмаль. Більшість із них розташовувалася у громадських будинках, решта – в найманих приміщеннях, тісних, темних, без коридорів і віталень, тому одяг учні складали в самих класних кімнатах [10, 180; 10, 127; 10, 133]. У Кобеляцькому та Константиноградському повітах Полтавської губернії лише 15 % всіх шкільних приміщень відповідали необхідним вимогам, решта являла собою досить непривабливу картину [11, 11].

Міністерство народної освіти в кінці XIX ст. визнало, що нестача коштів на початкову народну освіту негативно позначалася і на училищних приміщеннях: багато з них розташовувалися у холодних, тісних та старих спорудах, а частина взагалі не мала власних приміщень [12, 480]. У відсутності нормальних шкільних приміщень місцеві повітові управи вбачали основну перешкоду для зміцнення справи народної освіти та зростання чисельності учнів у школах.

На стан справ зі шкільними приміщеннями звернули увагу і земські лікарі українських губерній. Так, на VII з'їзді земських лікарів Харківщини підкреслювалось, що більшість народних шкіл у губернії перебували в антисанітарійних умовах [13, 21]. Вказувалося, що в початкових училищах бракувало повітря та нормальної вентиляції. Траплялися випадки, коли учні в напівсвідомому стані залишали клас, як це було при дослідженні санітарного стану початкових шкіл Кременчуцького повіту [14, 13]. У Полтавській

губернії 12 % земських шкіл взагалі не мали ніякої вентиляції в класних кімнатах [15, 154].

Щодо неземських губерній (Київської, Волинської і Подільської), то за відсутності земських установ справа зі шкільними приміщеннями була ще гіршою. У Подільській губернії в цей період санітарно-гігієнічним нормам не відповідало жодне з початкових училищ [11, 17]. В окремих повітах цієї губернії до кінця XIX ст. шкільних приміщень взагалі не було: невеликий контингент учнів не заважав господарям жити власним життям у хаті чи сторожці [16, 5].

Поліпшення шкільних приміщень досягалося різними шляхами. Наприклад, у Бердянському повіті земство відкривало школи тільки в тому разі, якщо приміщення було збудоване сільськими громадами за планами земської управи, тобто пристосовано для народних училищ [17, 127]. Перші спроби розробити плани шкільних приміщень були здійснені земствами ще в перші роки своєї діяльності. У 1870 р. М.О. Корфом та Одеською повітовою управою були створені відповідні проекти [18, 79]. Ставилась мета, щоб шкільні приміщення відповідали всім навчальним і гігієнічним вимогам [19, 3]. Забезпечення зручними шкільними меблями та вентиляцією в класних кімнатах стало обов'язковою вимогою при відкритті школи. Починаючи з 90-х рр. XIX ст., майже всі земські управи розробили плани шкільних приміщень для різних типів народних шкіл, які, в основному, відповідали вимогам шкільної гігієни. Зокрема, Одеська земська управа з метою поліпшення системи класних меблів у початкових народних училищах звернулася за рекомендаціями до провідних місцевих педагогів та лікарів [20, 1]. Спільними зусиллями було розроблено типові проекти приміщень народних училищ як однокомплектних, так і багатокompлектних.

У зв'язку з цим виникла проблема пошуку коштів на будівництво шкіл. Вперше питання про надання селянам позик на побудову шкіл було поставлене у 1874 р. Чернігівським земством, яке асигнувало на цю справу 5 тис. крб [7, 527]. Харківське губернське земство на будівництво та ремонт училищних приміщень відкрило кредит повітовим управам на суму 10 тис. крб [21, 49]. Комісія Херсонського губернського земства констатувала, що будівництво приміщень для шкіл та їх впорядкування мають входити в обов'язок земства при посильній допомозі сільських громад [22, 45]. Необхідною умовою відкриття кожного нового народного училища визнавалося укомплектування класними меблями відповідно до зразків, які мала управа. Завдяки активній роботі земств, місцевих громад, приватних осіб, попечителів училищ поступово почали будуватися шкільні приміщення, які були досить непогано впорядковані.

На початку XX ст. земська діяльність із розвитку шкільної справи значно активізувалася. Головними статтями витрат повітових земств стало, по-перше, утримання шкіл і забезпечення їх навчальним приладдям, по-друге, будівництво та ремонт шкільних приміщень. Наприклад, у Херсонській губернії з 1906 по 1909 рр. кошти повітових земств на утримання земських шкіл зросли на 30,3 %, на навчальні посібники – на 104,9 %, а витрати на ремонт і будівництво шкільних приміщень – до 309,1 % [23, 22]. У зв'язку з упровадженням планів про введення загальної початкової освіти, на баланс земських

повітових управ перейшли шкільні приміщення, збудовані на кошти місцевих громад [24, 305].

Саме тому на 1910 р. велика кількість початкових народних училищ мала власні приміщення. По губерніях це виглядало так: у Волинській губернії – 37,3 % у містах і 86,3 % у селах, у Подільській відповідно – 40 і 80,2 %, у Полтавській – 55,6 і 81,2 %, у Чернігівській 66,7 і 83,2 %, у Катеринославській – 51,7 і 88 %, у Таврійській – 52 і 77,3 %, у Херсонській – 48,2 і 80,9 % [25, 9; 12]. У Харківській губернії в 1909 р. 87,6 % початкових шкіл були розміщені в спеціально збудованих приміщеннях [26, 16].

Шкільний перепис 1911 р. виявив, що 68,9 % початкових шкіл Київського навчального округу мали в своєму розпорядженні лише одну класну кімнату [27, 79]. Більше всього шкіл з однією класною кімнатою було у Подільській губернії – 86,1 %, у Волинській – 85,7 %, у Київській – 62,8 %, у Чернігівській – 56 %. Найменша кількість шкіл із однією класною кімнатою була у Полтавській губернії – 51,1 %. У земських губерніях (Полтавська та Чернігівська) відсоток шкіл, які мали більше однієї класної кімнати, був значно вищим, ніж у трьох неземських губерніях. У 1910 р. в Одеському навчальному окрузі народних училищ з однією класною кімнатою було 57,8 %, у Херсонській – 47,9 %, у Таврійській – 58,3 %, у Катеринославській – 50,6 % [25, 10]. Найкращі показники мала Херсонська губернія, в якій більше половини шкіл мали дві класні кімнати.

Важливо підкреслити, що в земських губерніях початкові школи мали просторіші приміщення. За об'ємом повітря та площею підлоги на одного учня школи Чернігівської та Полтавської губерній випереджали народні училища неземських губерній. Саме тому й кількість шкіл, які не відповідали санітарно-гігієнічним вимогам, у земських губерніях була значно меншою. У Волинській губернії шкіль, у яких не дотримувалися гігієнічних вимог за об'ємом повітря, діяло 73 %, в Подільській – 79,3 %, в Київській – 62,1 %, в Полтавській – 59,9 %, в Чернігівській – 57,6 % [27, 80]. У Харківській губернії таких шкіл було 61,7 % [26, 24]. У губерніях Одеського навчального округу ситуація була значно кращою. Частка шкіл, які не відповідали цим вимогам, становила: у Катеринославській – 41,2 % від загальної кількості народних училищ, у Таврійській – 28,7 %, у Херсонській – 48 % [25, 10]. Таким чином, Таврійська губернія мала на 1910 р. найбільш просторі шкільні приміщення в Україні.

Аналізуючи питання про освітлення початкових шкіл, потрібно враховувати, що, з точки зору шкільної гігієни, площа підлоги мала не більше, ніж як у п'ять разів перевищувати площу віконного скла. Щодо освітлення початкових народних училищ у губерніях Київського навчального округу, то в містах середня цифра цього співвідношення становила 8, а в сільській місцевості – майже 10 [27, 81]. Тому незаперечним є факт, що освітлення в початкових школах цього округу було недостатнім. Особливо страждали в цьому плані школи Волинської та Подільської губерній, де світлова площа майже вдвічі була нижчою від вимог гігієнічних норм. В Одеському навчальному окрузі в містах це співвідношення становило 8, а в сільській місцевості – 9 [25, 11]. Можна зробити висновок, що в південних українських губерніях приміщення народних училищ були світлішими.

Вивчення наведених даних свідчить, що значна кількість класів у школах українських губерній не повністю відповідала своєму призначенню. Це, безумовно, негативно впливало на здоров'я учнів та вчителів і на успішність у навчанні. Дослідження постанов повітових земських зборів Полтавської губернії початку ХХ ст. дає можливість зробити висновок, що необхідні вимоги щодо утримання шкільних приміщень не завжди регулярно виконувалися сільськими громадами. Шкільна хроніка переконливо засвідчує неодноразові випадки занять учнів у верхньому одязі через низьку температуру в школах [28, 30]. Мабуть, саме тому в 1913 р. в українських губерніях на ремонт та будівлю шкільних приміщень витрачалося 38 % всіх земських видатків. Наприклад, у Полтавській губернії на це було асигновано близько 2,5 млн крб, або 45 % всіх губернських земських витрат на народну освіту [29, 27-33].

Таким чином, буржуазні реформи 60-70-х рр. ХІХ ст. на Наддніпрянщині створили сприятливі умови для розвитку шкільної справи. Енергійна робота новостворених органів місцевого самоврядування у сфері народної освіти як на Лівобережжі, так і Правобережжі знайшла своє виявлення в піклуванні про будівництво училищних приміщень, матеріально-технічне забезпечення навчального процесу шляхом збільшення витрат на діяльність початкових шкіл. Основними вимогами губернських та повітових українських земств до організації шкільної справи стає наявність спеціально збудованих достатньо просторих шкільних приміщень, які б відповідали основним санітарно-гігієнічним нормам, упорядкування класними меблями останніх зразків. Значне зростання земських витрат на будівництво і ремонт шкільних приміщень сприяли швидкому зростанню мережі початкових шкіл в Україні на початку ХХ ст. Діяльність українських земств із питань будівництва шкільних приміщень була настільки ґрунтовною, що окремі збудовані у той час школи можна і досі побачити в українських селах.

Історія українського шкільництва періоду ринкових трансформацій на Наддніпрянщині є досить широкомасштабною проблемою, тому подальші наукові пошуки автора будуть спрямовані на вивчення питань ролі жіноцтва у кадровому забезпеченні української початкової школи.

1. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). – К., 1991; Культурно-національне питання на Україні // Український історичний журнал. – 1991. – № 3; Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в ХІХ – початок ХХ ст. // Старожитності. – 1994. – № 7-8; Удод О.П. Початкова освіта на Слобожанщині // Матеріали ІІ Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. – Суми, 1994. – Ч. І; Дровозюк Л. Земська школа в Україні: (друга половина 19 століття) // Рідна школа. – 1997. – № 12; Курило В. Початкова школа і народні вчителі Луганщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Початкова школа. – 1999. – № 4; Корж Л. Земська школа на Харківщині // Шлях освіти. – 1999. – № 1.
2. Благоніков Ф. Деятельность русского духовенства в отношении к народному образованию в царствование императора Александра II. – Казань, 1891.
3. Державний архів Харківської області (далі ДАХО). – Ф. 40. – Оп. 45. – Спр. 671.
4. Корф Н. Итоги общественной деятельности на пользу народного образования в России // Вестник

- Европы. – 1876. – № 6.
5. Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі К.-ПМДА). – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4867.
 6. К.-ПМДА. – Ф. 315. – Оп. 1. – Спр. 4760.
 7. Веселовский Б. История земства за 40 лет. – С.Пб., 1909. – Т. 1.
 8. Доклад председателя одесского уездного училищного совета о состоянии начальных народных училищ. – Одесса, 1874.
 9. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885-86 гг. – Херсон, 1889.
 10. ДАХО. – Ф. 635. – Оп. 1. – Спр. 2.; Ф. 304. – Оп. 1. – Спр. 68.
 11. Отчет попечителя Киевского учебного округа С.П. Голубцова о народных училищах за 1886 год. – Киев, 1887.
 12. Извлечение из всеподданнейшего отчета министра народного просвещения за 1897 год. – С.Пб., 1900.
 13. ДАХО. – Ф. 760. – Оп. 1. – Спр. 2.
 14. Невский А.А. Исследование гигиенической обстановки народных школ Кременчугского уезда. – Полтава, 1899.
 15. Очерк состояния народного образования в Полтавской губернии. – Полтава, 1897.
 16. Левицкий В.А. Санитарное состояние сельских школ Подольского земства. – М., 1904.
 17. Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает. – С.Пб., 1889.
 18. Чарнолуский В. Земство и народное образование. – С.Пб., 1910. – Ч. 1.
 19. Указания к рациональному устройству зданий для сельских школ. – С.Пб., 1882.
 20. Протоколы заседаний комиссии по вопросу об улучшении системы классной мебели. – Одесса, 1893.
 21. Статистический обзор деятельности Харьковского губернского земства 1865–1889. – Харьков, 1890. – Кн. 1.
 22. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865–1888 гг. – Одесса, 1888. – Т. 1.
 23. Краткий обзор народного образования в Херсонской губернии за 1907, 1908, 1909 годы. – Херсон, 1910.
 24. Державний архів Полтавської області. – Ф. 694. – Оп. 1. – Спр. 123.
 25. Однодневная перепись начальных школ в Империи. – Пг., 1914. – Вып. IV; Вып. V.
 26. Начальное народное образование в Харьковской губернии за 1909 год. – Харьков, 1912.
 27. Андреев Н. Начальные школы Киевского учебного округа // Русская школа. – 1914. – № 4.
 28. Сборник постановлений по народному образованию уездных земских собраний Полтавской губернии за 1905 год. – Полтава, 1907.
 29. Русов О. Видатки 8-ми українських губерній на початкову народну освіту // Світло. – 1914. – Кн. 7–8.

С.О. Шамара

МІСЦЕ СІЛЬСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ ТРАДИЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Історія української інтелігенції становить значне тематичне поле для вітчизняних учених-супільствознавців. Особливої уваги заслуговує її структурна складова – сільська інтелігенція – на різних історичних етапах. Нині з'явилося вже чимало досліджень (у тому числі дисертаційних), присвячених окремим питанням порушеної проблеми. Однак залишаються не з'ясованими багато сюжетів

професійної, соціокультурної, економічної та політичної діяльності сільської інтелігенції в цілому, ставлення до неї українського селянства, її самооцінка, участь у національному русі тощо. Поряд із ними на окрему увагу заслуговує питання стосунків сільської інтелігенції з українським селянством в умовах ринкових трансформацій та політизації суспільного життя другої половини ХІХ – початку ХХ ст. При чому, на наш погляд, за достатньо самостійний просторовий терен для дослідження місця сільської інтелігенції в українському традиційному суспільстві (представленого насамперед хліборобською верствою села) може слугувати тогочасна Наддніпрянина.

Окремого дослідження стосунків сільської інтелігенції з українським селянством окресленого періоду в сучасній історичній науці немає. Однак існує ряд робіт дослідників, у яких разом із основною проблемою висвітлюються і деякі сюжети, що стосуються нашої теми. Серед них праці І. Лисяка-Рудницького [1], Б. Кравченка [2], Г. Касьянова [3], І. Фаренія [4–6], Ю. Присяжнюка [7–11], О. Драч [12–13] інших учених.

Варто погодитися з І. Фаренієм у тому, що соціальні та морально-психологічні характеристики інтелігенції, задіяної в кооперації (а це значною мірою сільська інтелігенція), становлять маловідому проблему. Дослідник, безумовно, правий, коли стверджує, що „з'ясування деталей діяльності видатних кооператорів не може дати загальне уявлення про основну масу інтелігентів, що пов'язали своє життя з кооперативним рухом” [4, 40]. Від себе зазначимо: в ситуації з сільською інтелігенцією в цілому коло номінальних об'єктів дослідження буде значно ширшим навіть за весь загаль інтелігентів відукраїнської кооперації.

Отже, метою статті є спроба визначити місце сільської інтелігенції Наддніпрянини в українському традиційному суспільстві другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (до 1917 р.), з'ясувати здатність цієї верстви адекватно реагувати на модернізаційні виклики, що несла з собою ця епоха. Об'єктом вивчення є сільська інтелігенція зазначеного періоду, а предметом – її місце в традиційному суспільстві.

Принагідно зазначимо, що загальний портрет сільської інтелігенції – лише умовна єдність. Не викликає сумніву соціально-професійна диференціація серед сільської інтелігенції, її поділ на різні спеціальності та посадова стратифікація (до неї входять учителі, агрономи, лікарі, священники, кооператори, юристи, місцеві урядовці, земські діячі, меценати-благодійники, музейні працівники, бібліотекарі, митці-різничинці, редактори й кореспонденти сільських газет та інші люди розумової праці на селі).

Напередодні реформ 1860–1870-х рр. чисельність інтелігенції на селі була незначною. Основну її масу становили урядовці, священники і вчителі. Реформи ж дещо змінили соціальну структуру села, у зв'язку з чим чисельність сільської інтелігенції неупинно збільшувалась. І хоча деякі її групи залишалися малочисельними навіть на початку ХХ ст., у цілому слід відзначити, що до 1917 р. у структурі інтелігенції українського наддніпрянського села вже були достатньо помітними кардинальні зміни у напрямі її зростання як кількісно, так і якісно. Стосовно загальної